

Nederlandse Legerhelmen deel II

Inleiding

Dit artikel is de voortzetting van een verhandeling, die eerder verscheen in Armamentaria nr. 10, waarin de eerste ontwikkelingsfasen van de Nederlandse stalen helm werden beschreven. Dit vervolg handelt over de activiteiten van de toenmalige 'Commissie inzake het helmvraagstuk in de aanvang van de jaren twintig', het ontstaan van de Nederlandse stalen helm N.M. en diverse bijzonderheden over dit type tot en met de Meidagen 1940. Alvorens echter over te gaan tot de behandeling van deze fase, waarbij onder meer de laatste modificaties van het ontwerp en de ervaringen in de oorlogspraktijk aan de orde zullen komen, lijkt het gewenst in deze inleiding nog een zeer beknopte samenvatting van het relaas uit 1975 te geven.

In navolging van hetgeen bij de oorlogsvoerende partijen in het buitenland wordt geobserveerd, besluiten de Nederlandse autoriteiten halverwege de 1e Wereld-Oorlog over te gaan tot de invoering van een stalen helm bij de strijdkrachten. Als proefnemingen met buitenlandse produkten (de 'Casque Adrian M.15, van Franse origine) onbevredigende resultaten opleveren, is men aangewezen op eigen initiatief. Uit de experimenten met diverse proefmodellen, die bij de troep (18RI) aan de praktijk worden getoetst, resulteerde uiteindelijk het model M 16, als uit een stuk geperste eenheidshelm. Dit 'pannetje' zal dan de standaardhelm zijn van de Nederlandse Armee als in 1918 aan WO.I een einde komt, zij het dat lang niet alle onderdelen hiermee zijn uitgerust. Aangezien aan dit model nog wel enkele bezwaren kleven, wordt de ontwikkeling voortgezet hetgeen resulteert in de zogenaamde 'gekraalde Rochlin helm', zo genoemd naar de metaalsoort waarvan deze was vervaardigd. Dit betekent echter niet dat het voorgaande model uit de sterkte verdween, want tot in 1940 hebben de M 16, de Rochlinhelm en de later ontwikkelde modellen - waarover thans meer - deel uitgemaakt van de uitrusting van de Nederlandse soldaat.

Nederlandse stalen helm (Nieuw Model)

Pierre Sellier, 'caporal-clairon' van de 3e Compagnie van het 171ste Regiment Infanterie, dat weer deel uitmaakte van de 166ste Divisie van Generaal Debeney, was een uit de vele honderdduizenden 'poilus', die vanuit de bagger van de loopgraven 'La Franse' verdedigden tegen de legers van keizer Wilhelm II.

1918 loopt ten einde, om juist te zijn, het is 7 november 1918, laat in de avond - het moet ongeveer 11 uur geweest zijn - toen plotseling zijn compagniescommandant, de kapitein Lhuiller (25 jaar oud) hem het bevel geeft zich gereed te houden, om bij een volgend commando het signaal 'Cessez le Feu' (staakt-het-vuren) te blazen. De eenvoudige hoornblazer beseft eigenlijk niet, dat hij met deze opdracht plotsklaps wereldberoemd zou worden; trouwens, hij heeft er de tijd niet voor om het te beseffen, daarvoor gaat alles te snel in zijn werk daar in dat stukgeschoten dorpje aan de weg van La Chapelle naar Rocquigny, dichtbij de Belgische grens.

Wat is er eigenlijk aan de hand?

De Duitse generaal Von Winterfeldt, hoofd van een speciale missie van parlementariërs, meldt zich op deze koude, stikdonkere avond bij een der Franse voorposten in deze sector van het

front. Het militaire gezelschap is gezeten in met grote witte vlaggen uitgeruste auto's, de koplampen op groot licht. Op een van de treeplanken staat een Duitse trompetter, die zijn schetterende signalen in de richting van de 'Franzosen' blaast. Ze komen om een wapenstilstand vragen. Na enig heen en weer gepraat neemt nu caporal-clairon Sellier op de auto de plaats in van die Duitser en blaast Franse staakt-het-vuren signalen die luguber historische gedenkwaardige nacht in.

We kunnen ons nu zo levendig voorstellen hoe die Duitse trompetter van Von Winterfeld er ongeveer uitgezien moet hebben. Van het 'Ausmarschuniform' van augustus '14 was niet veel meer overgebleven dan een feldgraue, knooploze tuniek en overjas. De 'Pickelhaube', de trots van het Duitse leger, had plaats gemaakt voor de uniforme zware stalen helm, die diep over de ogen gedragen werd, en als de M.16 de geschiedenis in zou gaan en de Legermusea! De Fransman Pierre Sellier, gekleed in 'Blue Horizon' droeg op een joyeuse manier, de sierlijke 'Casque Adrian' een artistiek produkt van slechte kwaliteit, maar ondanks deze zwakheden, toch de helm van de 'Victoire'. Grote contrasten van twee werelden, die ook in ontwerpen en uitvoeringen van stalen helmen duidelijk tot uiting kwamen. Wij allen kennen de verdere afloop.

Dit kleine incident, daar in die volkomen onbekende sector van het westelijke front, had grote gevolgen.

Op de 11e dag van de 11e maand in 1918 om 11 uur in de morgen komt met enige pennestreken een einde aan de 1e Wereld Oorlog. Eindelijk!

Miljoenen Tourmies, Sammies, Poilu's, Jassen en Fritzen gekleed in Khaki, feldgrau of bleuhorizon, allen met moderne, uniforme stalen helmen uitgerust, wachten gelaten de loop der gebeurtenissen af.

Aanleiding en ontstaan van de Nederlandse helm NM (nieuw model)

Ook het neutraal gebleven Nederland gaat nu snel zijn krijgsmacht demobiliseren. Per slot bestonden in 1918 Land- en Zeemacht uit ± 500.000 man en de zorgen waren dus legio.

Ondanks grote financiële problemen en wat dies meer zij, had onze legerleiding toch nog kans gezien in ruim 3 jaar tijd het leger, dat praktisch in 1914 geheel in het traditionele donkerblauw was gekleed, in modern veldgrijs uit te rusten, om over allerlei bijkomende uitrustingsstukken, die nu eenmaal noodzakelijk zijn bij moderne oorlogsvoering maar niet te spreken.

Bij deze tenuerenovaties behoorden ook stalen helmen en die kwamen als de M.16 het geheel completeren. Men was er werkelijk vroeg bij! Door materiaalschaarste en slechte kwaliteit der grondstoffen - de toenmalige fabrikanten treft geen schuld - werden van dit type helm grote partijen van goede en minder goede kwaliteit afgeleverd. Al vrij snel na de demobilisatie van het dienstplichtig en reservepersoneel van de Koninklijke Landmacht in 1918 en 1919 werden de werkzaamheden, die verband hielden met de helmenproblemen actief voortgezet.

In het schrijven van de directeur van de Munitiefabriek (De Hembrug) van 21 maart 1919 aan 'Den Heer Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht' wordt voor de eerste maal gewag gemaakt van de plannen om tot een ander model helm te komen. Men was niet tevreden met de vorm van het huidige type, de M 16.

Munitiefabriek
ad 986A
STALEN HELMEN

21 Maart 1919

Uit uw schrijven dd. 19 Maart jl. Afd. G. S. No 2481 Meenen wij te moeten opmaken, dat overwogen wordt niet over te gaan tot annuleeren der aan de firma VAN HEYST gegeven

opdracht, wat was voorgesteld in ons bericht van 7 februari jl. Afd. M.F. No 536 A. en wat blijkbaar aanvankelijk ook door het Departement van oorlog gewenscht werd (zie o.a. Aanschr. Departement van Oorlog dd 12 Februari jl. IV de Afd. No 143).

De oorspronkelijk aan de Firma VAN HEYST gegeven opdracht houdt als eisch in, dat het materiaal moet bevatten 1 % koolstof en 11 % mangaan; de trekvaardigheid minstens 60 KG per mm² en de rekking minstens 1 % moet bedragen.

Voorts is daarin bepaald, dat de helm bestand moet zijn tegen revolvergeschoten van het Legermodel op 6 M. afstand. Na het treffen mogen geen gaten of scheuren worden waargenomen. De helm mag verder niet scheuren wanneer krachtige slagen met een gescherpte klewang. daarop worden toegebracht.

Wy teekenen hierby nog aan, dat de eisch betreffende samenstelling van het materiaal zoomede de cyfers van de trekvastheid en rekking vrywel overeenkomen met hetgeen gevonden werd by het onderzoek der Engelsche helmen, welke helmen voorts geheel voldeden aan de gestelde schietproef en slagproef. Van alle helmsoorten die hier ter onderzoek worden gezonden voldeden alleen de Engelsche en de Duitsche helmen geheel aan die proeven.

De Hollandsche helmen zijn niet van kwaliteitsstaal gemaakt en voldoen ook niet in alle opzichten aan de schiet -en slagproef.

De Fransche en de Zweedsche helmen hadden nog minder weerstand.

Een later ter onderzoek ontvangen Zwitsersche helm voldeed ook vrywel aan de proeven vorenbedoeld. In ons aan u gericht schrijven van 7 juni 1918 No 483 Geheim wordt daaromtrent vermeld:

‘De Zwitsersche helm nadert wat weerstand tegen het revolvergeschot op 6 M. en tegen Klewangslagen betreft de eigenschappen van de Duitsche en Engelsche helmen die hier in dertyd onderzocht werden en staat slechts weinig by deze achter’.

Omtrent het materiaal dezer helmen werd u nader bericht by ons schrijven van 13 juli 1918, No 3418 A.

Ten einde Uwe vraag te kunnen beantwoorden of de 50000 oorspronkelijk by de firma VAN HEYST op genoemde voorwaarden besteld, zullen voldoen aan de eischen, welke daaraan gesteld moeten worden, is het voor ons nodig te weten welke de eischen zijn dan wel of de door ons by de bestelling gemaakte voorwaarden voldoende geacht worden.

Verder ryst de vraag of het model, waarnaar de firma VAN HEYST de helmen afleverde, het meest gewenscht wordt geacht dan wel of de voorkeur gegeven wordt aan een ander model (Het Engelsche wykt enigszins, het Duitsche wykt zeer sterk af van dat van den Hollandsche helm; dit laatste werd door het Departement van Oorlog vastgesteld) .

Wij teekenen nog aan dat een eenigszins meerdere preciseering van de samenstelling van het materiaal (waarin dus ook het percentage der verdere bymengselen is vastgelegd) op den prys van de helmen vermoedelyk wel geen invloed zal hebben. Wel zal modelwyziging, speciaal wanneer tot een model als het Duitsche mocht worden overgegaan, prijsverhoging ten gevolge hebben, zowel wegens het meerdere materiaal wat er voor noodig is als wegens de hoogere fabricagekosten etc, etc . . .

De Nederlandse regering had wel bij het Franse gouvernement als aanvulling 10.000 ‘casques Adrian’ gekocht, maar die partij voldeed in het geheel niet. De Duitse helm M. 16 daarentegen kwam bij diverse proefnemingen als de beste naar voren. ‘Grundlich’ bedacht en nog ‘Grundlicher’ uit prima staal geperst.

Ongetwijfeld vond men de vorm toch veel te Duits en daarom nam de legerleiding dit model niet zomaar klakkeloos over. Zoiets was al in dié tijd onverkoopbaar bij het Nederlandse volk. Er moest iets Nederlands komen en van goede kwaliteit! De archieven van de Sectie Krijgsgeschiedenis van de Landmachtstaf te 's-Gravenhage brachten veel gegevens aan het

licht. Onderstaande brief, uit 1924, met schetsontwerp geeft het eigenlijk ontstaan weer van de Nederlandse helm N.M. (Nieuw Model), die rond 1927 werd ingevoerd bij het Leger en iets later bij de Vloot en in iets gewijzigde vorm bij het KNIL.

Directeur Der Centrale Magazijnen
van Militaire Kleeding en Uitrusting

Amsterdam, 17 Mei 1924.

No 1106

Onderwerp:

HELMEN

Namens de Commissie inzake het helmvraagstuk moge ik u verzoeken een 8-tal helmen te willen doen vervaardigen van een model als op nevensgaande schets is aangegeven.

U gelieve hierbij inzonderheid het zijprofiel te volgen, daar voor het juist daarbij passen van het frontprofiel niet kan worden ingestaan.

4 van deze helmen zouden in iets grootere afmeting dan de 4 anderen kunnen worden vervaardigd en wel zodanig, dat de binnenomtrek ter hoogte van de lederen rand voor het binnenwerk ten naaste bij 69 c.m. bedraagt overeenkomende met de binnenwijdte van de Engelschen helm.

Hierbij wordt het vlak van de aslijn van den lederen rand (bij den bestaanden helm het vlak waarin de gaatjes voor bevestiging van den rand liggen) evenals bij den bestaanden helm 8 ½ c.m. onder den top van het helmgewelf bedacht.

Het is de bedoeling in de 4 grootere helmen z.g. Engelsche binnenwerken te doen aanbrengen zodat in die helmen alleen een topgaatje nodig is en een in elk der beide zijkanten voor het bevestigen van het binnenwerk.

De 4 kleinere helmen van gelijk model, bestemd voor binnenwerk van Hollandsch model waren zóó te vervaardigen, dat het vlak van de gaatjes evenals bij den bestaanden helm 8 ½ c.m. onder den top van het gewelf komt te liggen en dat op gelijke wijze de randgaatjes worden aangebracht als bij den bestaanden helm.

De omtrek van het nieuwe model gemeten langs de gaatjes zou dus bij de kleinere helmen, gelijk moeten zijn aan die van het bestaande model.

Zoo mogelijk waren alle 8 helmen langs den omtrek van den rand van een omliggend bandje en aan de binnenkant van de vóórzijde van twee beugeltjes van gelijken stand en afmetingen te voorzien als u onlangs heeft doen aanbrengen.

Alle helmen waren te vervaardigen van metaal van gelijk gemiddeld gewicht per d.m.2 als het metaal waarvan de bestaanden helmen van Zweedsch fabrikaat zijn gemaakt.

Daar het slechts helmen zijn voor draagproeven kunnen zij van gewoon plaatijzer worden gemaakt.

Gaarne zou ik van U vernemen, of u de vervaardiging op u kunt nemen en zoo ja, wanneer de proefhelmen vermoedelijk gereed kunnen zijn.

Voor het binnenwerk zal dezerzijds worden zorg gedragen.

DE KOLONEL-INTENDANT

Er bestond dus een officiële commissie, die belast was met de oplossing van het helmvraagstuk en het dient gezegd te worden; men bleef actief!

De Verenigde Blikfabrieken te Wormerveer (NH), gespecialiseerd in perswerken kregen de opdracht van het toenmalige Ministerie van Defensie deze helmen N.M. te vervaardigen, terwijl het lederen binnenwerk met de viltkussens vervaardigd werden in een fabriek te Amsterdam, die zich toen specialiseerde in het fabriceren van uitrustingsstukken in leder en textiel voor de Nederlandse Krijgsmacht.

Dit alles moet in 1926 hebben plaatsgevonden.

De helmen werden gespoten in een vrij donkere olijftint, die later (begin 30) soms nagenoeg zwart was geworden door het steeds maar opwrijven met wapenolie, terwijl het ovale roodkoperen rijkswapen, dat uitgevoerd was in dofzwart, duchtig gepoetst werd, het moest glimmen!

Dit gebeurde o. a. bij de Regimenten Grenadiers en Jagers, die gelegerd waren in Waakdorp bij 's-Gravenhage, wanneer er parades of defilés waren in de Residentie of op het Malieveld. De bekende aquarellist van Oorschoot heeft op een van zijn afbeeldingen, die opgenomen is in de bekende briefkaartenserie, die rond 1935 is uitgegeven, niet alleen zéér duidelijk de fraaie vorm van de helm, maar ook de donkere tint weergegeven.

Toen rond 1934 aan de helm enige wijzigingen werden aangebracht - o.a. de onderzijde werd bij het oor iets meer uitgesneden - werden deze exemplaren gespoten in een helle olijfkleur, tegen het groen aan.

Voor de beredenen werd van bruin tuigleder een drager samengesteld, die bevestigd werd aan het harnachement, de helm een goede plaats gevend naast de andere uitrustingsstukken op het paard.

Werd tijdens de mars de helm niet gedragen, dan droeg men, veelal bij de infanterie, de helm aan de kinriem rondom de staande kraag of met een riempje door de sleuf in het halsgedeelte op de ransel.

Deze noviteit in het leger haalde de pers, zowel de schrijvende als de fotograferende. Tijdens de begrafenis, met militaire eer, van de oud-Gouverneur-generaal van Nederlands Indië, de Luitenant-Generaal J. B. van Heutsz te Amsterdam, werd het militaire deel van de stoet gecommandeerd door de Luitenant-Generaal Muller Massis, die toen als enige en zéér waarschijnlijk als eerste de nieuwe helm droeg, want wij schrijven juni 1927.

Op een der platen voorkomend in de 'Atlas van XLV platen' behorende bij de 'Handleiding tot de kennis der Artillerie' wordt in een lijntekening deze helm weergegeven en aangeduid als: Helm, Nederland (N.M.). Het boekwerk is gedateerd: 1927!

Muller Massis nam als enige tijdens de plechtigheden rondom de katafalk op de Nieuwe Oosterbegraafplaats de helm af, als een laatste groet aan Van Heutsz, een eerbewijs, dat op deze wijze ook veel in Duitsland werd gebracht.

Toen in Europa bij de grote legers, na 1918, algemeen de moderne stalen helm tot de uitrusting van iedere man ging behoren, werden bij manoeuvres en defilés deze martiale hoofddeksels veelvuldig gebruikt. Vooral in Duitsland, Frankrijk, België en Italië werd de stalen helm een uiting van nationale trots. De Rijksweer tooide zich met de M 16, België, Frankrijk en Italië met de 'Adrian'.

Voor verschillende militairen was het veelvuldig dragen van de stalen helm te bezwaarlijk. Slimme fabrikanten 'sleten' via coupeurs helmen perfect nagemaakt in papier-maché, aluminium en zelf in rubber! Praktisch alle Duitse generaals en zelfs later maarschalken van het Duits leger droegen exemplaren van zeer licht materiaal gemaakt. (In vredetijd wel te verstaan). Het dient gezegd te worden, in Nederland ging men niet over tot aanschaf van dergelijke exemplaren, hetgeen niet wegneemt, dat er toch enige exemplaren N.M. zijn in de collectie van het Koninklijk Nederlands Leger en Wapenmuseum, die vervaardigd zijn van aluminium en papier-maché en die volgens de overlevering hebben toebehoord aan directeuren van een der stafmuziekkorpsen bij de K.L. van voor 1940. Unieke stukken, die waard zijn genoemd te worden.

Ook maakten de Duitsers, die behoorden tot de Division Brandenburg, en in nagemaakte Nederlandse uniformen in 1940 verraderlijke overvallen pleegden op Nederlandse militairen, gebruik van in papiermaché uitgevoerde Nederlandse helmen N.M. De Koninklijke Marine (Korps Mariniers).

Bij het Korps Mariniers werden hier te lande in de aanvang der dertiger jaren voor de eerste maal stalen helmen ingevoerd en wel van het nieuwe model.

In plaats van het ovale wapenschild werden er aanvankelijk de bekende geelkoperen schouder- of petemblemen opgeplaatst, die weer later vervangen werden door het in sterk reliëf uitgevoerde wit-metalen koppelpлаатembleem. De beide emblemen vertonen het onklare anker met de Koninklijke Kroon.

Het detachement Mariniers, dat in 1934 op verzoek van de Volkenbond deelnam aan de handhaving van de nodige orde en rust tijdens de gebeurtenissen rond het Saargebied droeg een gehele landmachtuitrusting en dus ook de helm N.M. met de ovale plaat, waarop de gestileerde 'klimmende' Nederlandse Leeuw.

Tijdens de gevechten rond de Maasbruggen te Rotterdam in mei 1940 en in Zeeland droegen zowel de Mariniers als het personeel der Marinetroepen de stalen helm N.M.

Mobilisatie 1939-1940

Tijdens de mobilisatie en de Meidagen 1940 droeg het personeel van de Koninklijke Landmacht de helm M16 (met 1 en 3 riemssleuven), de helm vervaardigd van Rochling-staal, de helm N.M. ingevoerd in 1928 en de gewijzigde versie van ± 1934. Het personeel van het Wapen der Koninklijke Marechaussee droeg de helm N.M., geheel met zwarte verf bespoten. Gedurende deze periode werden er op vrij grote schaal de olijfgroene helmelastieken met de twee haken uitgereikt, die het nodige camouflagemateriaal, zoals takken, hooi en ander materiaal bijeen konden houden. Meestentijds beperkte de camouflage zich tot het bestrijken van de helm met modder en slijk.

De sierlijke ovale plaat voorop de helm maakte vooral door de fraaie uitvoering in sterk reliëf, een goede indruk. In de oorlogsdagen echter werd deze fraaie uitvoering een groot gevaar voor de drager, want het indringingsvermogen van de kogel of granaatscherf werd door die reliefwerking vergroot.

Spoedig werden met de punt van bajonet, stormdolk of de klewang deze ovale schildjes verwijderd. De vrijgekomen blanke stalen plek werd met modder of groene verf bestreken. In het Legermuseum te Leiden is een dergelijk exemplaar, uit deze periode, in de expositie opgenomen. Tijdens en na de Meidagen van 1940 werden vele van deze helmen als herkenningsteken neergelegd op de vers gedolven graven van gevallen Nederlandse militairen.

De stalen helm van Koningin Wilhelmina.

Het zal slechts weinigen bekend zijn, dat Koningin Wilhelmina in het bezit was van een stalen helm N.M. van de laatste uitvoering, dus het model dat aan de onderzijde iets meer ruimte gaf aan de oorzijden, olijfkleurig was geschilderd en waarvan het ovale wapen in een nagenoeg zwarte tint was uitgevoerd.

Tijdens de Mobilisatie 1939 werd de heer H. W. Blomjous, militair coupeur, Denneweg te 's-Gravenpape op het Paleis Noordeinde ontboden. Daar werd hem bovengenoemde helm met model-binnenwerk getoond en men verzocht hem te zoeken naar een oplossing, die het mogelijk zou maken, dat H.M. deze helm, indien nodig, op het kapsel zou kunnen dragen. De bestaande model helmvoering leende zich uitermate slecht voor een dergelijke draagwijze.

De heer Blomjous, oud beroepsonderofficier der Jagers, vond het een zeer eervolle opdracht en ging direct aan de slag, aldus zijn dochter Mevr. de Jong-Blomjous, die zich dit voorval nog heel goed herinnerde.

Na enig experimenteren viel de keus op een voering van bont. In zwart bont uitgevoerd werd de helm op het paleis Noordeinde afgeleverd en Koningin Wilhelmina was tevreden. Deze Koninklijke helm, dit unieke exemplaar, ging met haar draagster geschiedenis maken. Toen de toenmalige Nederlandse regering het raadzaam achtte, dat de Koningin en haar familie naar het vrije Engeland zou moeten uitwijken, teneinde leiding te kunnen gaan geven in de strijd tegen Nazi-Duitsland en zij in Harwich met een verbeterd gezicht aan wal stapte, droeg zij aan de riem de bewuste helm. Ongetwijfeld heeft zij dit exemplaar ook tijdens de Meidagen in haar onmiddellijke nabijheid gehad, zowel op het Huis ten Bosch, als later op het Paleis Noordeinde. Ook prins Bernhard droeg tijdens die periode uit onze geschiedenis een helm N.M. van de laatste uitvoering.

Na de algehele bevrijding van ons vaderland in 1945 is met koningin Wilhelmina ook de helm teruggekeerd.

Als een zeldzaam archiefstuk is dit praktisch onbekende exemplaar opgelegd in het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage.

Voor de tentoonstelling 'Onder het oog des Konings', die door het Ministerie van Defensie was georganiseerd in de Rolzaal te 's-Gravenhage t.g.v. het 150-jarig bestaan van de Garderegimenten Grenadiers en Jagers, was voor de eerste maal, met toestemming van de Koningin, deze helm voor het publiek ter bezichtiging beschikbaar gesteld. Tenslotte: de helm N.M. was een typisch Nederlands-nationaal produkt, goed van vorm (ondanks de gevaarlijke ovale plaat) vervaardigd uit prima materiaal, goed afgewerkt, iets eigens!

Toen in 1946 door de Minister van oorlog een Mobilisatie Oorlogskruis werd ingesteld heeft de ontwerper van deze onderscheiding bewust op de twee gekruiste Nederlandse stormdolken, in het hart ervan de Nederlandse stalen helm N.M. geplaatst als een eresaluut aan al die militairen van Land- en Zeemacht, die in 1940 met hun Vorstin hun best hadden gedaan vrijheid en goed te verdedigen tegen een overmachtige vijand.

Bronnen:

Sectie Krijgsgeschiedenis

Bibliotheek Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hofer'

Archief afdeling Krijgsgeschiedkunde en Textiel

Archief F. J. H. Th. Smits te Voorburg.